

Miroslav Hroch
Univerzita Karlova, Praha

NACIONALNO PROTIV GRAĐANSKOGA?

U tekstu se raspravlja o značenju nacionalizma i termina nacija, nadovezujući se na neka ranija istraživanja. Pritom se problemskom analizom shvaćanja tih i drugih ključnih pojmova koji se razvijaju od 18. stoljeća, odnosno tijekom 19. i 20. stoljeća, izvode i zaključci o stanju u današnjoj Europi i raznim odnosima prema istim pojmovima te se ukazuje na različite optičke varke koje dovode do pogrešnih shvaćanja.

Ključne riječi: nacija, nacionalizam, građansko društvo, Europska unija, humanističko obrazovanje, nacionalna samosvijest, kulturno nasljeđe

Naši i europski mediji u posljednje nas vrijeme neprestano energično odvrćaju od „nacionalizma“ kao prijetnje koja može podijeliti Europu i miran suživot njezinih naroda. To se upozorenje temelji na optičkoj varci: hini se da je „nacionalizam“ neka epidemija koja ugrožava tradicionalne vrijednosti i tako prikrija činjenicu da se radi o stavu koji je izveden iz egzistencije nacije i tiče se nacije. Želimo li razumjeti tu „prijetnju“, pokušajmo se odmaknuti od promjena kroz koje prolazi ta društvena i kulturna realnost – nacija.

Aktualni sukob o tome kakvo mjesto zauzima nacija u građanskome društvu i je li uopće „etnički princip“ spojiv s građanskim, proizlazi iz nerazjašnjenosti termina. Prije negoli započnemo bilo kakvo razmatranje o toj temi, moramo uzeti u obzir da se terminom „nacija“ u svakodnevnome životu i u znanosti koristimo u dvama značenjima.

Prvo je značenje nacije kao društvene zajednice, čiji pripadnici smatraju da joj pripadaju kao Česi, Francuzi, Irci, Katalonci itd. Postojanje nacije u tom značenju potvrđuje nam svakodnevno iskustvo. Pritom mogu biti u međusobno neprijateljskom odnosu, među skupinama postoje interesni sukobi jer su klasno diferencirani. No, povezuje ih okolnost da svoju pripadnost naciji prihvaćaju manje-više svjesno kao odnos prema nečemu općenitijemu, apstraktnomu, što postoji u njima i istodobno izvan njih – donekle neovisno o njihovim željama i raspoloženjima.

U slučaju tog o subjektu „neovisnog“ entiteta nalazimo se pred drugom stranom egzistencije nacije – nacije kao apstrakcije, kao vrijednosti, koja obuhvaća pučku i visoku kulturu te ostale kulturne vrijednosti, uključujući i jezik, kojoj pripada povijesna svijest („kolektivna svijest“), književni kanon, ali i mnoštvo simbola i stereotipa. U tom je smislu nacija uistinu „kulturna konstrukcija“, koja u europskim državama ima korijene još u srednjemu vijeku.

U slučaju nacija koje su nastajale tijekom 18. i 19. stoljeća u nacionalnim pokretima, apstraktno se značenje nacije, dakle kao vrijednosne konstrukcije, razumljivo, konstituiralo upravo tijekom nacionalnih pokreta. Bio je to neodvojivi dio domoljubnoga nastojanja definiranja nacije, njezina jezika i kulture, svijetlih i tragičnih trenutaka njezinih minulih događaja kao vrijednosti o sebi i pridobivanja članova vlastite etničke zajednice za poistovjećivanje s tim vrijednostima. Tako je nastala nacija kao zajednica ravnopravnih građana.

Bilo je važno, ali ne i odlučujuće, je li državnost, politička samostalnost, također pripadala onim vrijednostima apstrakcije nacije.

Dakle, kulturna je konstrukcija nacije pripadnicima *društvene skupine naroda* obećavala da se identifikacijom s nacijom sami „oplemenjuju“ ili, preciznije rečeno, da će se prestiž, kvaliteta nacije prenijeti i na njih. Gledano sa strane, samo su oni bili nositelji *vrijednosne konstrukcije nacija*. Istodobno je svakomu od svojih pripadnika nudila poistovjećivanje s nacijom kao vrijednosnom apstrakcijom, zahvaljujući čemu će prevladati svoju fizičku pravodobnost i postati „besmrtnima“ u svojem narodu (kao u pjesmi Josefa Hore: *Idemo tako / mrtvi, živi, nerođeni, / naraštaj neizbrojeni*).¹ Takav je odnos prema *naciji kao apstrakciji* ujedno postao dobrovoljno prihvaćenom obvezom da bude koristan vlastitoj naciji kao apstrakciji, njezinu obrazovanju i prosperitetu: „raditi za narod“, kao što se nekada govorilo. S obzirom na to da je *društvena skupina naroda* bila socijalno i obrazovno stratificirana, različiti su pripadnici te skupine različito poimali svoj stav i obvezu prema naciji, međutim, odlučujući je bio nacionalni stav obrazovanih i političkih elita. Na primjer, prvi je cilj nacista bio likvidirati češku inteligenciju kao nositeljicu ideje nacije. Opravdano su pretpostavljali da, nestane li tako nacija kao apstraktna vrijednost, nacija kao društvena skupina neće biti sposobna odoljeti postupnoj germanizaciji.

Možda nije potrebno obrazlagati zašto su oba značenja nacije uzajamno povezana. Nacionalni identitet pripadnika društvene skupine postavlja se prema vrijednosnom konstruktumu nacije i, obratno, može postojati i ispunjavati svoju integrirajuću ulogu samo onda ako elite i, zahvaljujući njezinu djelovanju, središnji dio društvene skupine naciju priznaju kao vrijednost o sebi. I upravo je to priznanje jamstvo funkcioniranja egzistencije nacije kao kulturne vrijednosne konstrukcije. Aktivna egzistencija označava situaciju u kojoj pripadnik društvene skupine naciju prepoznaje, prihvaća i prisvaja određen dio toga što označavamo kao kulturno nasljeđe, književni kanon, povijesnu svijest, kultiviranje jezika. Dakako, pretpostavka takvih spoznaja i shvaćanja stanovit je stupanj (školski i izvanškolski) humanističkoga obrazovanja, dakle obrazovanja koje posreduje primanje i proživljavanje kulture – i to ne samo nacionalne. Tako sudjeluju u pročišćenju, kultiviranju čovječnosti, bez obzira na to ima li čovjek kao pojedinac koristi od toga. Stoga smatram opasnim i štetnim ako se obrazovanje u tom smislu označava vještinom koja će „trebati“ u praktičnom životu. Također, ako se s tim stavom o obrazovanosti poistovjećuje elita obrazovanih, nacija je kao zajednica kultura na najboljem putu u propast. Češko društvo sve brže i nezaustavljivo ide u tomu smjeru.

Ako netko nije svjestan tog dualizma, tih dvaju značenja nacije, vjerojatno će dospjeti pod utjecaj mnogostrukih optičkih varki.

1. Kritika konkretnih nedostataka stanovitih sastavnica društvene skupine naroda prenosi se kao negativna karakteristika nacije kao kulturnoga konstrukta. Ako su „Česi (ili Ukrajinci) zavidni“, ili su „Česi kolaborirali s nacistima“, ili su „Poljaci sudjelovali u uništenju Židova“ (Netanjahu), u tome je sadržan stav da je češki (litavski, flamanski, poljski itd.) narod također u svojoj *apstraktnoj vrijednosnoj poziciji* inferioran, pa čak i zločinački. I to samo zato što smo određen dio *društvene skupine naroda* okrivili za nešto ružno. Naprotiv, pozitivne osobine ili uspjesi određenoga segmenta društvene

¹ Stih preuzet iz prepjeva Dubravke Dorotić Sesar, *Zlatna knjiga češkoga pjesništva*, ur. Dušan Karpatský, Zagreb 2003.

skupine naroda uzdižu se do općenite pozicije kao vrlina ili „zasluga“ cijele apstraktne zajednice nacije. Primjerice, ako sportska reprezentacija postigne uspjeh, pripadnici društvene skupine nacije vesele se jer im u ovome slučaju pripadnost naciji donosi zadovoljstvo. Međutim, ni jedno ni drugo ništa ne mijenja u samom položaju kulturne vrijednosti zajednice nacije.

2. Nacionalistički i neprijateljski stavovi koji su u međuratnom razdoblju nametnuti „uime naroda“ pogrešno se označuju dijelom cijele nacije kao apstraktne zajednice. Zločini, koje su ljudi činili uime naroda, i nacionalistički stavovi općenito se smatraju gotovo „prirodnom“ posljedicom egzistencije nacije. Takva argumentacija, koja automatski i bez promišljanja povezuje narod (ili domoljublje) i s nacionalizmom, praktična je demagogija i ima tragične posljedice.
3. Nastojanje da se nacionalizam odstrani tako što će se ignorirati ili osporiti egzistencija nacije kao društvene skupine, nema nade u uspjeh. Naime, tako može uspjeti (i doista uspijeva) marginaliziranje nacije kao apstraktne *vrijednosne zajednice*, ali time se bitno ne mijenja činjenica da nacije kao *društvene skupine* postoje i postojat će i dalje.
4. Upravo sada u Europi doživljavamo tragične posljedice temeljne zablude kojom se ignorira ili eliminira nacija kao vrijednosna konstrukcija – primjerice, u odbacivanju egzistencije katalonskoga ili flamanskoga naroda.

Osobitoj koaliciji postmodernistički usklađenih intelektualaca i tehnokrata, koji tvore elitu Europske unije, uspjelo je u većini Europe zaniijekati ili potisnuti *naciju kao vrijednosnu konstrukciju*. Tako su s vodom izbacili dijete. No, nisu uspjeli dokazati, niti su mogli opovrgnuti činjenicu da i dalje postoje *nacije kao društvene skupine*, dakle kao velike zajednice ljudi koji se smatraju narodom i pozdravljaju svaku priliku ne bi li iz tog odnosa izvukli neku korist ili barem zadovoljstvo (vidi sport).

Bilo iz tih ili drugih razloga, u suvremenom češkom *mainstreamu*, ali ni među elitama Europske unije, ne stječe veliku popularnost nitko tko se očituje kao „nacionalist“, ni time što će možda samo naznačiti potrebu za osnaživanjem nacionalnoga identiteta, domoljublja, odnosno učvrstiti afirmativan odnos pripadnikâ društvene skupine nacije prema apstraktnoj vrijednosti nacije. Pokazalo se to očitim u žestokom otporu koji je nedavno doživio profesor Gerloch kada je predložio da se preambula češkoga Ustava dopuni jednostavnom konstatacijom da je ta država država Čeha (i nacionalnih manjina). Kritičari su se složili u tome da je u suvremeno doba društvo organizirano na temelju građanskoga principa, dok je Gerlochov prijedlog povezan s etničkim principom, koji je, navodno, nespojiv s građanskim. Tu reakciju spominjem kao simptom, kao potvrdu, kamo smjera glavna struja nacionalnoga negativizma naših „elita“.

Smatram da glavni uzrok krize nacionalnoga identiteta u našem društvu leži u nerazumijevanju dvostrukosti nacije kao konkretne društvene skupine i nacije kao apstraktnoga vrijednosnog konstrukta. Usto, da bi nacija „normalno“ postojala, pretpostavka je da je oboje što čvršće povezano. Međutim, ta je veza bila ozbiljno narušena tijekom posljednjih pola stoljeća – a u tome kontekstu nije presudno kakav je udio u tome imao komunizam i koliko je za to zaslužan (pseudo)građanski neoliberalizam.

- Narušen je nepisani dogovor o tome da pripadnost naciji kao društvenoj skupini pojedince obvezuje na odgovornost i djelovanje za apstraktnu zajednicu nacija.

- U jeziku javnoga prostora termini nacija i domoljublje zamijenjeni su „nacionalizmom“, čime se prikriva njihova veza s nadosobnom cjelinom.
- Gubi se konsenzus o kulturnim vrijednostima koje tvore jezgru i *raison d'être* nacije (je li sport kulturna vrijednost?).
- Izrazito se smanjilo i smanjuje se poznavanje nacionalne kulture i prošlosti, koje je pretpostavka razumijevanja kulture kao vrijednosti.

Već nam četvrt stoljeća češke elite u medijima priopćavaju da je nacija prevladano nasljeđe prošlosti, da je riječ o pukom mitu koji su ljudi izmislili tijekom 19. stoljeća. Pokušajima prizivanja nacije kao vrijednosti dodana je etiketa nacionalizma, ironiziran je i obezvrijeđen ponos na nacionalnu povijest kao iluzija i nasljeđe komunizma. Znakovito je da se iz davne i nedavne nacionalne povijesti izabiru, prije svega, događaji koji prikazuju tamnu stranu djelovanja dijela pripadnika društvene skupine nacije, i to nipošto kao postupanje konkretnih ljudi, nego kao „tipično češki“ stav. Ne može se uteći dojmu da se ovdje radi o prikrivenu nastojanju da se obscijeni češki narod kao vrijednosni konstrukt. *Cui prodest?* Povijesno nas iskustvo uči da od takve situacije nacionalne samodestrukcije korist obično ima netko drugi. I to ne mora biti druga nacija...

Ako su današnji ideolozi Europske unije nametnuli dogmu o tome da je građansko društvo suprotno nacionalno („etnički“) organiziranoj zajednici, ako je na mjesto nacije došla država (i njezine regije), marginalizacija nacije kao kulturne vrijednosti dobila je svoj institucionalni oblik. Pritom je teško procijeniti proizlazi li ta odbojnost prema naciji kao kulturnoj vrijednosti iz ideološke zaslijepljenosti ili iz toga što ti ideolozi sami nemaju ono obrazovanje koje je nužna pretpostavka za razumijevanje kulturnoga nasljeđa, a time i povezivanja identiteta s nacijom kao kulturno vrijednosnom zajednicom. Primjerice, ako pogledamo razinu humanističkoga obrazovanja urednika naših javnih medija, svakodnevno ćemo pronaći mnogo potvrda za taj skeptičan stav.

No, kako bilo, neosporno je da država za svoje stanovnike nije imala i neće imati onu karizmu, onaj emocionalni naboj koji je imala i možda do danas ima nacija. Iskustveno je dokazana činjenica da su ljudi za svoj narod bili spremni nesebično raditi, prinositi žrtve i čak u ekstremnim situacijama umirati. Stoga takav stav ne prepoznajemo u odnosu građana prema multietničkoj državi. Koji bi pojedinac danas bio spreman prinijeti žrtvu ili umrijeti za državu, koja je, k tomu, u njegovim očima reprezentirana političarima ili čak s njima poistovječena, kojima ne vjeruje. Možemo li si, na primjer, zamisliti Katalonca koji će biti spreman nešto žrtvovati za španjolsku državu? Naime, za razliku od nacije, država nije vrijednosna konstrukcija, nego institucija koja treba štiti i organizirati svoje građane. Oni zahtijevaju svoja „građanska prava“, slijede svoje osobne interese i država je za njih neka vrsta servisa, pružatelj usluga. Građanin plaća državi porez i očekuje da mu država osigura sigurnost, socijalnu sigurnost, prometne usluge itd. Zašto bi prema državi trebao imati emocionalan odnos? Naprotiv, ne ispunjava li država svoju servisnu ulogu prema građanskim očekivanjima, građanin će se od nje okrenuti. Kamo? Prema naciji kao kulturnoj vrijednosti? Ili prema omraženomu nacionalizmu?

Okrenuti se pripadnicima društvene skupine nacija pozivajući se na nacionalni ponos, govoriti o naciji i nacionalnome interesu i sl. može biti kontraproduktivno za situaciju u kojoj se većina elita distancirala od nacije kao kulturne vrijednosti. Nastojanje da se mobilizira nacionalna samosvijest bez humanističkoga obrazovanja više ne umije posredovati

svijest o naciji kao vrijednosnoj zajednici. Većina pripadnika društvene skupine nacije, a, nažalost, i njihove elite, ima vrlo slabo ili iskrivljeno poznavanje nacionalnih realija, kojima pripada kanon nacionalne literature, kulturnoga nasljeđa, ostavština nacionalne povijesti i ljubav prema domovini. Mnogim građanima vjerojatno nedostaje i sposobnost apstraktnoga mišljenja, koje je temelj prihvaćanja konstrukta nacije kao apstraktne zajednice. Dakako, ti su građani očuvali nacionalni identitet i stoga je u kriznim situacijama, uz malu spretnost, moguće u nacionalnu terminologiju „prevesti“ mnoge od društvenih interesa i predrasuda te u dijelu stanovništva isprovocirati iracionalne nacionalističke strasti. U goreu slučaju to dovodi do izljeva agresivnosti, u boljem se zadržava samo na jeftinim parolama poput „ništa nego narod“ ili „tko ne skače, nije Čeh“.

Ako bi uopće bilo moguće obnoviti povezanost nacije kao vrijednosno orijentirane kulturne konstrukcije i masa pripadnikâ nacije kao društvene skupine, trebalo bi početi s obnovom nacionalnoga obrazovanja. Dakako, to bi značilo radikalnu reviziju cijeloga obrazovnog sustava, koji bi morao napustiti stereotipe o školi kao isključivoj pripremi za „praksu“ života i posredovateljici vještina za postizanje osobnoga uspjeha i probitka. Međutim, tko bi provodio takvu reviziju? I gdje su stručnjaci koji bi bili spremni širiti obnovu nacionalnoga obrazovanja – i to bez težnje za osobnim uspjehom? Nestali su ili nestaju i nema ih tko zamijeniti. Devalvacija humanističkoga obrazovanja (slično kao raspad jezika) u nas je dosegla, bojim se, nepovratan stupanj, stoga će u budućnosti svaka ozbiljnija društvena ili politička kriza nužno sa sobom donijeti lavinu nacionalizma, koju neće zaustaviti nikakvo moralno sablažnjavanje, što, pak, ukazuje na ne baš razumljive „europske vrijednosti“. A, nažalost, sablažnjuju se osobito ta ideološka građanska društva i „europski identiteti“ koji su taj uspjeh ispražnjenoga nacionalizma pripremali, tako da su s voljom i uspješno imali udjela u destrukciji sadržaja nacije kao apstraktne kulturne vrijednosti, dakle u onom *izbacivanju djeteta s vodom*.

Možda situacija nije toliko očajna. U češkome društvu ipak preživljavaju (a ponekad čak oživljuju) stanoviti relikti prošlosti, pojedinci ili skupine ljudi, koji nastoje – iako to tako ne formuliraju – održati odnos prema apstraktnoj konstrukciji nacije i pritom sačuvati ili iznova predstaviti naciju kao vrijednost u kulturi, znanosti, nacionalnoj povijesti, slici prirode i naselja. Dakle, postoje pogledi koji su izvor nacionalnoga ponosa i koji često motiviraju njihovo djelovanje za naciju i obrazovanje njezinih pripadnika, bilo prema lokalnom ili državnom obzoru. Među njima su zastupljeni pripadnici svih društvenih slojeva bez obzira na stupanj obrazovanosti – možda s iznimkom apsolutenata nekih društvenih znanosti. Je li njihov domoljubni stav i osjećaj odgovornosti prema naciji iskaz „ekstremne desnice“? Jesu li takva razmišljanja izdaja građanskih vrijednosti? I mogu li uopće građanske vrijednosti funkcionirati bez humanističkoga obrazovanja na kojima su izvorno utemeljene?

Prijevod s češkoga Maja Janković